

Це, в свою чергу, означає, що перспективним є пошук своєрідної системної організації значень чисел у складі міфопоетичної картини світу східних слов'ян. Виміри лотом нумеративних значень мовно-обрядового континууму українців та росіян може допомогти окреслити як зони подібних смислів (вони, як бачимо, представлені досить широко), так і зони етнічних незбігів міфопоетичних смислів. Нарешті, з першого погляду впадає в око така особливість східнослов'янської нумеративної системи, як активність, поряд зі спектром значень окремо взятого числа, системи значень числа у складі опозиції, тріади і навіть ряду числових протиставлень. Решта рис (наприклад, ті самі символічні значення можуть приписуватися різним числам: рос. “*видеть на аришин (два, три) под землю*”; значення чисел виявляє тенденцію до аксіологічної амбівалентності) є характерними для будь-якої символічної системи.

¹Мифы народов мира / Под ред. С.А. Токарева. – В 2-х т. – М., 1991. – Т.2. – С. 629-630; ²Докладно про це див. також Иванов В.В. Чет и нечет. Асимметрия мозга и знаковых систем. – М., 1978; Керлот Х. Словарь символов. – М., 1994. – С. 574-584; Купер Дж. Энциклопедия символов. – М, 1995. – С. 370-385; Мифы и магия индоевропейцев. Под ред. А. Платова – М., 1995. – С. 248-255; ³Новикова М. Коментар // Українські замовляння. Упор. М.Н. Москаленко – К., 1993. – С. 276; ⁴Вибірка матеріалу здійснювалася з таких джерел: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В. Марковича та інших. – К., 1993; Фразеологічний словник української мови. – У 2-х кн. – К., 1993; Пословицы русского народа: сборник В. Даля: В 2-х т. – М., 1989; Фразеологический словарь русского литературного языка конца 18-20 вв. / Под ред. А.И. Федорова. – В 2-х т. – Новосибирск, 1991; ⁵Топоров В.Н. Числа // Мифы народов мира / Под ред. С.А. Токарева. – В 2-х т. – М., 1992. – С. 631; ⁶Новикова М. Указ. роб. – С. 277-278; ⁷Там само. – С. 277; ⁸Топоров В.Н. О числовых моделях в архаичных текстах // Структура текста. – М., 1980. – С. 43; ⁹Трессидер Дж. Словарь символов. – М., 1999. – С. 375.

З.Г.Козирева, канд. філол. наук

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ОДНІЄЇ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ В СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Формування складу назв на означення поняття “їжа” в староукраїнській мові з виявом слов'янських паралелей засвідчує перегрупування в рядах співвідносних відповідників у зв'язку з

подальшою їх диференціацією, а також виразним ареальним зміщенням реліктових явищ

The formation of titles to indicate the notion "meal" in old Ukrainian language with detection of slavonic parallels testifies regrouping in series of related correlates in connection with further differentiation of them, and also expressive areal displacement of relict phenomena.

Становлення цієї лексико-семантичної групи сягає давньоруського періоду. Уже в давніх текстах відзначається диференціація цієї групи, з одного боку, за семантичним обсягом (відображення загального поняття “їжа взагалі”, і більш конкретних – “продукти, продовольство”, “їжа”), а з іншого боку – за стилістичним уживанням. Як відзначає В.М. Русанівський, створення синонімічних, варіантних рядів у лексиці – це відображення постійного різноспрямованого руху від конкретного до абстрактного, від видового до родового, від стилістично нейтрального до стилістично маркованого і навпаки, тобто варіантність хоч і постійне, але історично змінне поняття¹; таким чином, у процесі формування цього ряду віддзеркалилися зазначені семантичні процеси, що призвели до формування нового синонімічного ряду загальних назв із значенням “їжа”.

Однією з найзагальніших назв їжі виступає *обильє*, що виявлене в текстах давньоруської мови з широким значенням – “урожай, зерно”, “хліб на корені”, “продукти, продовольство”: поби мразь *обильє* по волости (ЛЛ, 54), Земля подаєт плод *обилия*, дрєвеса овощь (ХІІ, ДЗ, 63). У перекладних та конфесійних творах слово *обильє* має значення “велика кількість”, “достаток, багатство”: вь *обилии* живоушта (Ізб. 1073, 112), онем же *обилие* бысть всякого брашна (ХІ/сп. ХVІ, Фл., 301).

Із значенням “урожай, продукти” слово *обильє* виявлене в “Повісті давніх літ”, проте є типовим для новгородсько-псковських текстів. Прасл. **obilь* з **obvilь* (звідки болг. *обилен*, с.-х. *обил*, *обилан* “багатий”, *обильє* “багатство”, словен. *obil(dn)*, *obolje*, ч. *obilí* “зерновий хліб”, слвц. *obilie* “т.с.”).

У давній основі цього слова -v- засвідчується словом *извиле* “достаток”, топерісѡв в Екл. ХІІ, 12, пор. *извиле* велико ѡ(т) нихъ (Ср., 1, 1038; Пр., ІІ, 623; Ф., ІІІ, 101); сюди ж залічують і *възвитиє*, (Супр., 370, 1), в іншому місці – *сь лихвою* (Ас., Мар., Зогр.).

А.С. Львов, наприклад, припускає, що коренем *obilь*, *izvilь*, *vъzvitiь* є *vi-* <**vei-* / **voi* із значенням “збільшуватися, збільшення”, представлений також у дієслові *viti*, тобто значення ст.-сл. *obilie* ближче до первісного кореня *vi*-². Семантичний розвиток слова *обилье* уявляється умовно так: “збільшуватися” → “багатство, достаток” → “урожай” → “зерно, хліб” → “харчові продукти”, при цьому в російську мову *obilьje* і *izobilьje* потрапляє з півдня зі звуженою семантикою ще в давньоруську добу – “достаток, велика кількість того, що вродило в полі, урожай зернових, хліб”. На думку Ф.П. Філіна, **obilь*, **obilь*, **obilьje* з абстрактним значенням “багатство, достаток”, “надлишок, велика кількість” у спільнослов’янській період розвинулось на ґрунті конкретного “урожай”, яке збереглося у північно-великоруських говорах і в чеській мові³. О.Н. Трубачов вважає, що у слові *обилье* можна вбачати суфіксальне утворення з –*ье* від *bilo/biti* – молотити, оббивати з початковим значенням “обмолочене”. Семантична еволюція терміна відбувалася таким чином: “зерно” → “хліб” → “зерно, урожай” → “взагалі багатство, достаток”⁴. Подібне тлумачення викликає іноді заперечення, оскільки у дієслова *biti* не зафіксовано значення “молотити хліб”. Проте в низці говорів української, російської та інших слов’янських мов виявлено похідні від цього дієслова, що мають певну дотичність до обмолоту хліба, пор., напр.: *билень*, *бич*, *обияк* “коротка ланка ціпа, частина ціпа, якою б’ють по снопу” (черк., полт., деякі закарп. – Лис., 9; Верх. Б., 281), пор. також: *збойка* “бита солома” (Лис. II, 81), *збоїни* (полт.).

Синонімом до *обилье* у давньоруських пам’ятках у значенні “харчі, продовольство” зрідка виступає слово *гобино*: и реч има что ради погубиста толико члвкъ. нѣма же рекшема. яко ти держать ѡбилъе (ЛП – *гобино*), да аще истребивѣ сихъ будеть *гобино* (ЛП – *обилье*). аще ли хощеша то перед тобою вынемѣве жито. ли рыбу, ли ино что (ЛЛ, 176; ЛП, 170). Щоправда, переважає значення “багатство, достаток, урожай”: *гобино* же плодове земельныхъ (Ізб. 1073, 149 зв.), и еще же и въ селѣхъ тѣхъ бысть *гобино*. и въ скотѣхъ же прилодокъ (Усп. зб., XII-XIII, 13). Пор. ще в старослов’янській мові: онѣмъ же плодъ принести. еже бви нагородѣ. не *гобино* бо сими съказа. нѣ плодотворение добрааго нрава (Чуд. псалт., 108). Вважають, що слово *гобино*, як і похідні від нього (пор.: *гобинъны* – Ізб. 1073, 79 зв., *гобиньство* – XII-XIII, Усп. зб., 340, *безгобиньство* –

Ізб. 1073, 149 зв.), запозичене з гот. *gabigs, gabeigs* “багатий”, *gabei* “багатство, достаток” (Ф., I, 423; Bern., I, 316; Пр., I, 134). Щодо дієслівної форми *гобзити, гобзувати, угобзить*, то вона широко вживається в північноросійських говорах. Лексема *гобино* znana і в староукраїнській мові. Дієслово *гобзувати*, похідні *гобзованіє, гобзий* із значенням “множитися, багатіти”, “достаток”, “багатий, розкішний” засвідчені в українських текстах XVII – XVIII ст. (пор. *гобзованіє, обиліє, зроженє, обфитость* – Бер. Лекс., 29; *гобзую: множуся, крѣпость* набуваю, щастя набуваю – 29; Домове их *гобзи* сут – XVII, Тимч., 539). У словниках української мови XIX ст. фіксується лише дієслово *гобзувати* зі значенням “влаштовувати”, “бути багатим” (Піск., 53; Гр., I, 295). У російській мові лексема *гобино* і її похідні зберігаються досі (пор., напр., СРЯ, IV, 50), переважно у північноросійських говорах; архаїзм *гобина, гобза* відзначений у словнику В. Даля (I, 363).

У давньоруських джерелах *пища*, старослов’янізм за походженням, простежується в контекстах, пов’язаних з релігійними поняттями, в конфесійних творах, напр.: тѣмъ красны(х) всѣхъ наслѣдоваста. въ нб(с)нѣмъ жити славу и райскую *пищю* съвършена пользна младымъ еще и трѣбоующемъ млѣка (XI, ГБ, 116).

Слово *пища* (з *pit-ja *riša), передаючи гр. τροφή, у південних і західних слов’янських мовах означає “корм для худоби”. У контекстах релігійного змісту ст.-сл. *пища* виступає іноді синонімом до слова *брашно*, означаючи “харчі”: аште бо насытилъ ся еси *пиштею* накърми альчьнааго (Ізб. 1076, 188), яко аще не бы к’то пришьль къ нимъ. не въкоушаахоу *пища* никако же (XI-XII, СП, 109-110); у значенні “трапеза, бенкет”: изби же вся избившимъ Такита и Авлирияна въ Пиринѣфѣ. на *пищю* звавъ ихъ (XII-XIII, ХА, 326).

Проте в давньоруських текстах слово *пища* виявлене в значенні “хліб, їжа” (Ср., II, 941), пор.: приносяшетъ же емоу /Ісакію/ великыи Антонии. и подаваше емоу коньцемъ. яко ся вмѣсвясце рука. тако принимаше *пищю* (ЛЛ, 65; ЛІ, 71).

Пам’ятки української мови XVII – XVIII ст. це слово засвідчують із значенням “їжа” – *пища*: живность, страва, покармъ, кормля, потрава (XVII, Бер. Лекс., 82), Лу(ч)ше(и) бо лѣто в не(м) же вся(к) пло(д) ся раждаетъ: и на зымное время *пищю* умножаетъ (к. XVII, К. З., 176), и даст *пищю* на селѣх скотом твоим (XVIII, С., 214). На противагу мові російській, де це слово має широкий семантичний спектр, у мові українській лексема *пища* не вживається.

На позначення їжі (а в І.Срезневського ще й борошняної їжі) у давніх джерелах уживається старослов'янізм *брашно* у двох значеннях: 1) “харчі, продукти, їжа взагалі”: Простѣишаго въ всемъ ишти. и въ брашнѣ и въ одежди (Ізб. 1076, 210), о брашнѣ же. и о питии мнихомъ (XII, УС, 114), и ѿ(т)ходящей Руси ѿ(т) насъ. еже надобѣ брашно на путь (ЛЛ, 49); 2) “різні страви, частування”: прѣдставляше тѣмъ тряпезоу ѿ(т) брашьнѣ тѣхъ манастырськихъ, хлѣбъ, сочиво и мало рыбъ (XII, УС, 205).

На думку Л.П. Жуковської, зазначене слово являє собою особливий випадок відмінності між діалектами, “що породжував лексичні варіанти в давніх пам'ятках, в одних діалектах воно означало їжу взагалі, і в такому разі виступало лексичним варіантом у ряді *брашьно* – *пища* – *ядь*, але в іншому діалекті словом *брашьно* називався лише певний продукт (борошно)”⁵.

У релігійних контекстах *брашно* вживається в переносному значенні і є синонімом до слова *пища*: брашьно прѣбывающее въ вѣчное жизнь мое брашьно есть рече да творю волю оца моего Ізб. 1073, 158), въспитахъ дховнымъ твоимъ *брашьнымъ* (XII-XIII, Усп. сб., 74).

У найдавніших рукописах спостерігається повноголосна форма в значенні “харчі, їжа”. Слово *борошьно* у давньоруській мові позначало борошняні страви, борошно: а вирникоу ... или ся пригоди в головѣніе р(ы)бами... а *борошна* колько можуть изъести (1282, ПР, 73), а се поконъ вирные: вирнику взяти 7 вѣдоръ солоду... а *борошна* колко могут и ясти (ЛН, 179-180), де *борошно* – “хліб, борошняні вироби”, а можливо, і “борошно” (Ср., I, 154-155). Водночас у прикладах: И речеть. ти є ли ти чьто трѣбѣ и посрами тя *борошьнымъ* своимъ (Ізб. 1076, 402), вѣрѣ же латиньской не прилучается ни обычая ихъ държати... ни с нимъ въ единомъ съсудѣ ясти ни пити ни *борошна* ихъ приимати (XI, ФП, 170), значення слова *борошно* тотожне слову *брашно*.

У староукраїнській мові слово *брашно* у значенні “їжа” – явний слов'янізм: приносять во церковь свиная мяса печеная и хлѣбы и ина нѣкая *брашна* и благословляютъ (1586, Льв. СБ, 14), многыя *брашна* поглощати (1670-1680, Пер., 104), *брашно*: потрава, покармъ, ѣдло, кормля (XVII, Бер. Лекс., 12), рыба... вѣрны(мъ) по(с)тны(м) ся брашно(м) бываетъ (к. XVII, К. 3., 167). Східнослов'янська форма *борошно* в цьому значенні зустрічається

лише в поодиноких випадках: А *борошно* разное в дому и рупески господарские всѣ жонѣ мають буты (1690, Сторож., 63). Помітне звуження значення слова у напрямку “їжа, харчі” → “борошно”: *Борошна* муки житной осмачокъ шестдесять (1659, Тимч., I, 127), *Борошна* житной муки осмачку а чвертку пшеничной муки (1673, АП, III, 9).

Виразну групу загальних назв із значенням “їжа” складають назви з прасл. коренем *ed-, що сягає і.-с. епохи і реконструюється на ностратичному рівні⁶. Результатом подовження голосного в праслов’янській стало давньоруське ѣдъ на відміну від ст.-сл. ядь із загальним значенням “їжа, харчі” (пор. ст.-сл.: принесоша ємоу ядь да ясть – Супр.).

Лексема ядь, ѣдъ є назвою їжі, як і процесу споживання їжі: Бысть же раи всься блгая приемля. воды же испльнь и ядии всьсяцѣхъ (XI, ГБ, 257), разумяху, яко внутрьнии пищу приемлють. И абие, разбивше двѣри, и всьскакаху и выдавляху из горла ядь (XI/сп. XIV/, Фл. 387).

Поряд із характерною для східнослов’янських діалектів формою ѣдъ вживається ѣжа, *ed-ja і ѣда (рос. діал. *ежа, еда*, укр. *їжа, їда*, блр. *ежа, еда*). Проте слово ѣжа у давньоруських текстах не відзначене, хоч можна припустити, що воно тоді вже існувало, оскільки наявні паралелі в інших слов’янських мовах.

Форма ѣденьє (*яденьє*) генетично являла собою відприслівникове утворення на -енъє, що мало значення “процес вживання їжі”, але могла позначати також “харчі, їжа”, пор.: съмотри жития его х(о)жения сѣдания ѣдения, и всьего. обычая его пытаи (Ізб. 1076, 179), разумнии мужи съ вздержаниемъ подавахуть имъ ядѣние (XI/сп. XIV/, Фл., 394). У текстах старослов’янських пам’яток давньоруської редакції широко представлені похідні від слова ядь: и отъ поутии лоукавихъ яже суть сии... котеры. пьянство. обиѣдание (XII-XIII, Усп. зб., 92), да по отъѣдении обѣда не отврьзасть вратъ никому же (93), быти на ізѣдъ всѣмъ птицамъ (XI, ГБ, 153).

Запозиченою з старослов’янської мови лексемою на позначення поняття “їжа”, “страва” є слово *яства*, утворене за допомогою суф. -тв- від дієслова *edti “їсти”, що увійшло в давньоруську мову в XIII ст. разом з фонетичним варіантом ѣства, що фіксується з XV ст. (Ср., III, 1623, 1666).

Староукраїнська мова зберігає це словотвірне гніздо, пор.: яства я(д) яденіє (XVI, Л. Зиз., 171), просо товцьгѣте, мнѣ любо *ястіє* таковое (XVI-XVII, М.А., 235), ѣдь не брѣ(д) (к. XVII, К.З., 258), не доставало мяс к *яствію* (1758, С., 429), смачною зате будь-яка *їжа* стає (1774, С., I, 106). Варто відзначити певну стилістичну диференціацію лексем *яденіє*, *ястіє*, *яствѣ* і *ядь*, *їжа*. На матеріалі староукраїнської мови постав новий варіант з суф. -до- -ѣдло: идло (XVI, Л. Зиз., 28), прагненье ѣдла (XVII, Бер., 15) – очевидно, діалектна форма, підкріплена впливом пол. *jadło*, ч. *jadlo* “їжа”, в.-л., н.-л. *jedło*, що сягає прасл. *edlo з формантом -dlo.

У сучасній українській мові основним нейтральним центром лексико-семантичної групи із значенням “їжа” стає слово *їжа* “те, що їдять і п’ють” (СУМ, IV, 59), у якому виділилося абстрактніше значення, що охоплює й часткові цілого ряду слів, тобто дається знаки один із постійних процесів у розвитку лексичної системи⁷. Поруч як застарілі або діалектні варіанти побутують також однокореневі *їство* “їжа, страва”, *їда*, *їдь* (Гр., II, 196; СУМ, IV, 59) (пор. в російській мові *яства* “вишукана їжа”, хоч у староукраїнській мові слово *ѣства* не мало стилістичного забарвлення і вживалося із значенням “страва, їжа): *ѣствы* рыбные и пирожные, *ѣствы* постные – 33), *їдення* (Гр., II, 196), *єденя*, *яденя* (Лис. II, 71), *з’їжа*, *ззіжа* (Гр., II, 155; СУМ, III, 552), *їдло* (СУМ, IV, 59). На означення страви уживається ще інновація *наїдок* (Гр., II, 490; Закр., 411). Таким чином, сучасна українська мова та її діалекти зберігають усі давні форми з коренем -ed-, хоч і стався перерозподіл компонентів цієї групи – активізація одних і локалізація, архаїзація інших.

До цього ж словотвірного гнізда належить лексема *сьнѣдь*, похідна з преф. *сьн-* від *ѣдь* із значенням, що вказує на вид дієслова, від якого утворено іменник – “їжа, харчі”: и все же то даль Бѣ. на оугодьє члвкомъ. на *снѣдь* на весельє (ЛЛ, 244), давъ емоу и мало хлѣбъ въ *снѣдь* (XI-XII, СП, 112). Лексема виявлена в староукраїнській мові на означення “вишукана їжа”: семяни та вама будуть в *снѣдь* (XIV, СЗМНП, 10), *єса*, *снѣдь*, *пища*, *брашно*, *зо(б)* (XVII, Л. Слав., 183), Але еще на *снѣ(д)* себѣ овць пу(д)крадаеть (к. XVIII, З., 153), насыщаєте чрево роскошными *снѣдами* (XVIII, В., 55). У сучасній українській мові слово не вживається (відомі лише похідні *сніданок*, *сніданне*), водночас в російській зберігається, проте у знижених контекстах.

На позначення харчових продуктів, їжі у давньоруських рукописах використовуються варіанти *кормъ*, *кормля*: снесену бившу *корму* и питью (ЛЛ, 454), зане не бяше имь *кърма* (ЛН, 37), питашеся обьшею *кормлею* сею (XI-XIII, ХА, 226). Лексема мала також значення “утримання, пожива”: Да аще хоцеши нас, даи намъ злато, или да отпусти нас, а идѣмъ заимовать, идѣ же чюемъ *кормъ* (XI/сп. XIV/, Фл., 193). Мабуть, це слово вживалося в живій розмовній мові східних слов’ян, хоч за походженням лексема *кормъ* – спільнослов’янська (Ф., II, 329). В.В.Мартинов відзначав, що лексема *кърмъ* мала первісне значення “жирна їжа” (пор. ст.-сл. *кръмль* “їжа, розкіш” і д.-р. *скоромъ* “жирна їжа”, вважаючи, що значення “їжа взагалі” мало слово *хогна⁸. Проте лексема хогна к жодній з відомих писемних пам’яток у цьому значенні не виявлена, а в текстах давньоруської і церковнослов’янської мови однокореневе дієслово *кърмити/кръмити* має значення “давати їсти, харчувати”. Отже, слово *кормъ* мало значення “їжа, харчі”, що засвідчене давньоруськими текстами та численними похідними. Основа *кърм-* виявилася дуже продуктивною в давньоруській мові, пор. *кърмити*, *въскърмити*, *накормити*, а ще іменники: *кормление*, *кормование*, *кръмительство* – із значенням “утримання, харчі”, *кормитель* “годувальник, заступник”, *кормилецъ* “вихователь, учитель”, *кормленик* “вихованець”, *въскормленикъ* “т.с.”.

Ця лексична підгрупа виразно ускладнювана староукраїнською мовою: вони учинили... от даваня тим посламъ подводъ, *кормовъ*, и питья (1545, ГВКЛ, 50), жалованье поданній *кормъ* и питье (1679-1680, Льв. СБ, 191), годє(н) бо є(ст) дѣлатель мьз(ь)ды своя и *кръмль* своя (1556-1561, ПЄ, 49), Самъ Господь нигдежь мяса не предлагалъ на *кормление* людемъ (XVI, Против люторов, 163), не имаю *покорьмления* яс(ь)ти, которого жъ вы не вѣдаете (1556-1561, ПЄ, 355 зв.). З XI ст. пам’ятки української мови засвідчують слово *корм* також у значенні “корм для худоби”, а далі ще – “тваринний корм”, напр.: одно конемъ оу ровности *кормъ* (XV, КИСУЯ), ставитись не велел и *корму* своего и конского и собакам имати не велел (1525, АФЗ, 96), *корм* для коня (1728, ДК, 231 зв.). У сучасній українській мові значення слова *корм* “харчі, їжа взагалі” втрачено; зберігається, як і в російській, значення “їжа для тварин” (Гр., II, 285; СУМ, IV, 293), варіант *корм* “харчі, їжа для людей” відзначається як розмовний або діалектний (пор., напр.: щоденним їх

[лемків] *кормом* є переважно плоди з рідної, тяжко опрацьованої, каменистої ниви). Виявлене в давньоруській мові уживається і в староукраїнській мові в значенні “їжа, харчі” у формі *покармь*, створюючи один довгий синонімічний ряд (пор.: *пища, ядь, жа, кормь* і т.д.): ще *покармоу* сущоу вь оустхъ и(х) (1599, КО, 216), яко маленькому дитяти *покармь* дорослыхъ не есть пожиток (1603, ВОП, 106), *покарму* не буду ѿсти (1621, Пал., 653), по пуци обвоженный боудоучи *покарму* нб(с)ногѡ... заживаль (1625, Тит., 161), и *покармомь* англъскимъ в вѣчности насити(т) (с. XVIII, ИОРЯС, 60). Форма *покармь* замість давнього *покормь* могла з’явитися під впливом польської мови або ж була запозичена звідти (пор. ст.-п. *pokarm*).

З кінця XIV-XV ст. в українській мові уживається лексема *страва* (*истрава*) в одному ряду зі словами *пища, ядь, брашно, кормь* із значенням “їжа, харчі” і “данина, податок”, а також “корм для тварин”: и еще к томуу *истраву* вѣмь дава(л) и ести и пити (1386-1418, ССУМ, II, 392), и *ст(р)авы* имь слюбуесть дати ихъ конемь (1433-1443, ССУМ, II, 392), а сена носять ему по два дни на лѣте толоками за его *стравою* и за медомь (1552, Оп. Канев. з., 95). Поряд з цим зберігається і значення “випасання, псування худобою посівів”: и о испашу, и о *страву* войть мѣській осудить (1594, АЮЗР, I, 255) (пор. прасл. дієслово *straviti, traviti*). Генетично ця праслов’янська назва трав-/тров-, що в давньоруській мало значення “вживати їжу”, “споживати, згодовувати”, “винищувати”, звідси і *отрава, отрута, трава* (Ф., III, 770). На думку О.О.Потебні, первісно означало “щось таке, що з’їдається, корм”⁹. Слово *страва*, очевидно, існувало ще до появи писемних пам’яток і сягало язичницького поховального обряду, щоправда значення “їжа” з’являється дуже пізно і фіксується з XV ст. *Страва* згадується у творі Іорнанда “De Getarum origine et robus gestis” у розповіді про смерть Атилли на позначення поховального бенкету гунів. Значення поховального бенкету, поминок виявляється в пам’ятках старочеської писемності. Слово *страва* стоїть в одному ряду із загальним коренем *trou-*, від якого походять дієслова *троути, натроути*, який у давніх слов’янських рукописах стоїть там, де пізніші тексти вживають дієслово *питати, напитать* у власному давньому сенсі *годувати*. Далі похідними від дієслова є *стравити, потравити, отрути* та ін. Із загальним значенням слово *страва* уживане упродовж XVI-XVII ст., як і похідний прикметник *стравний*: нічого *стравного* до домовъ своихъ

з собою ... не брали (1625, Тит., 151), медь, пиво, горельку и иные речы *стравные* на продаж держить (1560, АВАК, 215). У пам'ятках староруської писемності мало ще значення “утримання, постачання, подать”: своихъ пословъ послали до освещеного короля... на великой *страв* (1478), А той его стравы роскинули по волости Блицкоѣ трети пятнадцать рублевъ (Ср., III, 530). Уже з XVII ст. слово уживається з розширеною семантикою, свідченням чого є певні означення, напр.: то-то борщ ситій, тото *страва* любя (1619, Инт., 177), бо олѣ(и) разніе *стравы* приоздобляеть и великого *стравамъ* смаку додаваеть (к. XVII, К.З., 14), Зготовилемъ былъ собѣ в ющѣ по блошьчицѣ и по(с)тавилемъ *страву* тую на полицѣ (с. XVIII, Пер. ИОРЯС, 51), О мой столик, малій... *стравмы* селскими набратій! (60 р. XVIII, С.І, 96). У сучасній українській мові лексема *страва*, як і її розмовний варіант *стравня* (СУМ, IX, 746), поряд із значенням “приготовлені для їжі харчові продукти, страва”, має ширше значення “те, що їдять, їжа, продукти” (Б.-Н., 342; Закр., 534; Гр., IV, 212; СУМ, IX, 746).

У ряді говорів слов'янських мов, зокрема південно-західних – поліських, чеських, словацьких – виявляється більш конкретним, означуючи навіть певну страву – “квашені овочі”, “бобові”; у загальному значенні “страва” виявлене ще в західноросійських говорах, причому спостерігається певне розширення ареалу.

У сучасній українській мові розмовний варіант зберігається слово *потрава* “те само, що й страва” (СУМ, VII, 420) – “їжа, страва, корм, харчі”. У староукраїнській мові трапляється з XVI ст. переважно з семантикою “страва”: францишку принеси *потравы* (XVI, Розм., 11а), оцоукрованы(х) потра(в) оскомины... (1599, КО, 216), добре имъ тые *потравы* прысолодивши (1599, Ан., 643), що *потравы* принесено та и мне за стол всажено (1619, Инт., 47), ем роскошны(х) и rozmaity(х) *потравъ* (1621, ДС, 38), А то найболшъ з розныхъ *потравъ* и солодкихъ присмаковъ буйность бѣснующиесе в тѣлѣ рости (XVII, Лѣствица, 74), за роскошніми *потравами* уганяют(ь)ся (XVII, Гал.Д., 39), кошовалемъ вина, *потравы* (1643, Гр., Уж., 57а), *потравы* розные на прода(ж) готують (к. XVIII. З., 108). Виявлено й похідне *потравка* із значенням “страва з дрібних шматочків м'яса або ковбаси” (Гр., III, 381).

Починаючи з XV ст. синонімічний ряд загальних назв їжі, продуктів поширює лексема *харчъ* (*харчи*). Уперше засвідчена в “Хождени...” Аф. Нінітіна (1466-1472), а також у документах XV ст. дипломатичної переписки Москви з Кримом, Ногаями и

Туреччиною із значенням “витрати, збитки”. Як відзначає Є.С.Отін, значення “дорожні витрати при перевезенні товарів” у слові *харч* зберігається аж до XIX ст. Дослідник уявляє розвиток семантики слова так: “витрати” → “витрати на утримання” → “спожиток” → “їжа, харчі”, причому зауважує, що приклади значення “їжа, харчі”, виявляють із XVI ст.¹⁰. Слово *харч* сягає арабського етимона *harġ* “витрати, видатки”, і це значення зберігають південнослов’янські мови. У східнослов’янських мовах закріплюється значення “харчі, їжа”, “харчові припаси”; західнослов’янські мови цієї лексеми не мають. У російській мові цей торговельний термін запозичений купцями за посередництва тюрків і персів (уже з XI ст. русичі стикались з тюркськими племенами половців, з к. X-XI ст.ст. налагоджуються інтенсивні торгові зв’язки Русі з половецьким торговельним центром у Криму Сурожем). У пам’ятках староукраїнської мови слово *харчъ* відоме з XVII ст. У сучасній українській літературній мові, як і в білоруській, слово *харчі/харч* є стилістично нейтральним словом літературного вжитку, що має численні деривати: *харчі, харч, харчувати, харчуватися, харчування, харчитися, харчовий харчовик, харчевня* (СУМ, XI, 27-28). У російській мові це слово звужує своє вживання, диференціюючись за стилістико-контекстуальною ознакою, напр., *харчи, харчевня*.

Українська мова засвоїла низку іноземних елементів, частина з яких має російські паралелі, як-от (з петровської доби): *провізія* (через п. *provision* від лат. *prōvīsiō* “завбачення, турбота” – Ф., III, 371), *провіант* (через п. *Proviant* від іт. *provianda*, лат. *probenda* – Ф., III, 371) “харчові припаси, переважно для армії”, з ХУІІІ ст. слово *продукти* (лат. *productus* “виготовлений”), “їжа, харчові припаси” (СУМ, VII, 174); лексема *продукти* в сучасній українській мові часто виступає другим компонентом композитів: *молокопродукти, морепродукти, м’ясопродукти, рибопродукти, хлібопродукти*, тощо, які є кальками відповідних слів російської мови; *продовольство* – (рос. *продовольствие*) увійшло в нормативну мову після 1917 р. Ще наприкінці XIX – поч. XX ст. словники української мови не фіксують це слово, і російське *продовольствие* перекладається словом *харчі* (Ум., 1082). У словнику Б. Грінченка лексема не зафіксована. В актових текстах староукраїнської мови на позначення харчових припасів спорадично трапляється й латинізм *виктъ* (лат. *victus* “харчі, засоби харчування”).

До загальних назв їжі із значенням “продукти” в українській мові належить лексема *пожива* (Гр., III, 250; СУМ, VI, 773) та стилістично маркована з давньоруського періоду *трапеза* (гр. *τραπέζα*): Кде *трапеза* великая и обильная (XII, Ср., III, 986), довольнѣя *трапеза* ласкаеть и оупражненоую оутробоу (XI, ГБ, 178), зберігається в староукраїнській мові з виразною стилістичною маркованістю: естесмо еще и *трапезу* Жидовскую імо (1621, Пал., 790).

Як свідчить аналіз інвентаря загальних назв у складі ЛСГ “їжа”, виявлені в строкатих її розрядах динамічні семантико-синонімічні співвідношення та емотивна маркованість зумовлені історичними чинниками. Складні процеси абстрактизації в мові нероздільні з нестримним оновленням репертуару конкретних назв, що призводило до певної надлишковості через хисткість меж у рядах співвідносних слів.

¹Русанівський В.М. Питання семантичного і стилістичного інваріанта. // Мовознавство – 1981. – С. 12; ²Львов А.С. Лексика “Повести временных лет”. – М., 1975. – С. 51; ³Филин Ф.П. Образование языка восточных славян. – М., 1962. – С. 213; ⁴Трубачев О.Н. Славянские этимологии 8-9 // Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов. – София, 1957. – С. 337; ⁵Жуковская Л.П. Лексические варианты в древних славянских рукописях // Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. – М., 1964. – С. 14; ⁶Иллич-Свитыч В.М. Материалы к сравнительному словарю неостраших языков. – Этимология, 1965. Материалы и исследования по и.-е. и другим языкам. М., 1967. – С. 320; ⁷Русанівський В.М. Закономірності розвитку значення слова // Українська мова та література в школі. – 1981. – №4. – С. 31; ⁸Мартынов В.В. Проблема славянского этногенеза и методы лингвогеографического изучения Припятского Полесья // Советское славяноведение. – 1965. – №4. – С. 17; ⁹Потебня А.А. Мысль и язык. – Харьков, 1892 – С. 148; ¹⁰Отин Е.С. К истории и этимологии слова харч(и) // Этимологические исследования по русскому языку. – М., 1968. – С. 122.

Скорочення використаних джерел подано згідно з академічним виданням: Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К., 1983. – С. 718 – 739.